

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

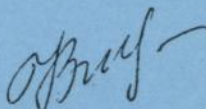
ІВАЩЕНКО Вікторія Людвігівна

УДК 801.541.2(-83)

**КОНОТАТИВНО-ОЦІННИЙ АСПЕКТ СЕМАНТИКИ НАЗВ ОСІБ
ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ, МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ НАЛЕЖНІСТЮ
(на матеріалі української мови)**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук



Київ - 1997



Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у відділі лексикології та лексиконістики Інституту української мови НАН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор
Тараненко Олександр Онисимович
Інститут української мови НАН України
директор

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
професор
Муравицька Маргарита Петрівна
Національний педагогічний
університет ім.М.П.Драгоманова
завідувач кафедри мовознавства
і методики

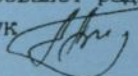
кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
Яворська Галина Михайлівна
Інститут мовознавства НАН України
докторант

Провідна установа - Національний університет ім.Т.Г.Шевченка
м.Київ

Захист відбудеться 19 листопада 1997 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 2617301 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті української мови НАН України (252001, Київ-1, вул.Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано "16" листопада 1997 року.

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук  Л.В.Ажнюк

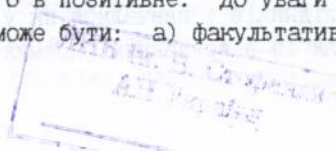
Загальна характеристика роботи

У сучасній психології, філософії, логіці та лінгвістиці поняття "оцінки" співвідноситься з поняттям "цінності", а тому пов'язане з вибором критерію оцінки. Універсальною мірою цінностей, своєрідною "валютою мозку" визнаються емоції. Незважаючи на те, що кожна людина відрізняється великою індивідуальністю емоцій (що залежить від її чуттєвої організації, а також особливостей характеру і темпераменту), емоції залишаються виразниками активного ставлення людини до навколишнього світу. Носієм такого ставлення, де значну роль відіграють емоції, і є конотація, яка, крім пізнавальної та оцінної функцій, властивих і денотації, виконує ще й емотивно-кваліфікативну, пов'язану з особистісно-прагматичною діяльністю.

Різноманітність поглядів на природу конотації, її місце щодо семантичної структури слова, компонентний склад, способи вияву в мові, особливості реалізації на різних рівнях мовної системи, а також на характер, структуру, критерії оцінки, її зв'язок з емоційним компонентом і т.ін. породила низку наукових досліджень як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві. Критичний огляд літератури з цих питань вже знайшов своє відображення в численних працях останніх років (О.Л.Безсонова, Т.П.Вільчинська, Р.Х.Вольперт, В.І.Говердовський, В.Ц.Вучкова, В.І.Шаховський, В.Н.Телія та ін.).

В аспекті даного дослідження звертає на себе увагу той факт, що основним критерієм розмежування денотації і конотації є *емотивність*, під якою розуміємо органічну єдність власне семантичного елемента (носія інтелектуально-логічної інформації про нову якість предмета), емоційності (момент переживання означуваного) та оцінки (відображення як індивідуально-особистого, так і національно-культурного бачення світу). Як допоміжні фактори можна розглядати експресивність (додаткову виразність) та інтенсивність (міру вияву ознаки).

У дослідженні виділяються такі типи емоційної оцінки: 1) нульова, 2) негативна, 3) позитивна, 4) негативно-позитивна - як поєднання (або накладання) і негативного і позитивного. На рівні мовлення можливі випадки: 1) варіювання емоційно-оцінного потенціалу, коли нейтральні лексеми в умовах сприятливого контексту набувають як негативного, так і позитивного забарвлення; 2) переходу позитивного в негативне, а негативного в позитивне. До уваги береться й той факт, що емоційна оцінка може бути: а) факультативною (такою,



що не має чітко визначеного ставлення до означуваного, виявляється лише в контекстуальній зумовленості її вибору і залежить від індивідуально-особистого сприйняття дійсності окремими людьми); б) обов'язковою (такою, на базі якої формуються національно-культурні стереотипи з чітко визначеним ставленням мовного колективу до означуваного); в) домінантною (такою, що може викликати переоцінку стереотипного уявлення про вже оцінену в первинній "картині світу" ознаку).

Слова з вираженим конотативним компонентом кваліфікуються як "конотативні", або "конотовані". Поняття "конотація" (або співвідносна з ним "конотативна семантика") в дихотомії мова - мовлення визначається в термінах "конотативна ознака", "конотативне значення", "конотативне поняття", що відбивають основні етапи семантичного розвитку слова. Поняття "емотивний" співвідноситься з поняттям "конотативно-оцінний" з огляду на емоційний статус слів.

Об'єкт дослідження. Вивчення конотативно-оцінного аспекту семантики лексичних одиниць здійснено на матеріалі назв осіб за родом діяльності, національною належністю, місцем проживання, їх похідних та спільнокоренових з ними слів, а також атрибутивних словосполучень образної семантики, перифрастичних і фразеологічних зворотів, порівняльних конструкцій, прислів'їв, приказок та крилатих висловів, у складі яких вони функціонують. Назви добиралися за ознаками: для назв осіб за родом діяльності -- за вказівкою на професійну діяльність або виконувану роботу як постійний рід занять (у зв'язку з цим ураховувалися статуси виробників, ремісників, представників сфери мистецтва, військової, релігійної діяльності, спорту, адміністраторів і т. ін.); для назв осіб за національною належністю (етнонімів) - за вказівкою на належність до племені, етнічної групи, національності, народності; для назв осіб за місцем проживання (катайконімів) - за назвою певної території, регіону, населеного пункту.

Назви осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю стали об'єктом дослідження тому, що саме ці іменникові номінації є особливо "вразливими" щодо емоційно-оцінного та стилістичного забарвлення.

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку української мови назви осіб даних тематичних груп уже стали предметом зацікавлення окремих дослідників і вивчалися як у синхронному, так і в діахронному аспектах із з'ясуванням окремих питань історичного, порівняль-

но-історичного та діалектологічного характеру. В основному це розгляд проблем словотвору та стилістики з урахуванням деяких фонетичних, морфологічних, лексичних та синтаксичних властивостей визначених назв (наприклад, М.В.Скаб, Л.П.Дідківська, Л.О.Родніна, О.В.Кровицька, В.О.Горпинич, Т.О.Гаврилова, Л.Г.Яропуд, Н.М.Хрустик).

Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю ще не був об'єктом спеціального дослідження в українській мові. Відсутність системного теоретичного дослідження в цьому напрямку зумовлює актуальність вивчення конотативно-оцінного аспекту семантики на даному тематичному матеріалі. На сторінках наукових праць знайшли часткове відображення лише окремі питання семантико-словотвірної характеристики емоційно-оцінних назв цих тематичних груп.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є частиною комплексного дослідження "Академічні словники сучасної української мови" (теоритичні засади і практична реалізація), зокрема проблеми унормування та стандартизації словникового складу української мови, яке проводиться у відділі лексикології, термінології та ономастики Інституту української мови НАН України. Робота відповідає профілеві наукових планів відділу.

Мета роботи полягає в тому, щоб встановити закономірності виникнення конотативно-оцінної семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання і національною належністю та шляхи її формування й становлення в площині мова - мовлення, вживання - значення, оказіональне - узуальне.

Виходячи з цього, необхідно розв'язати такі **завдання**:

1) розглянути акт вторинної номінації як поступальний розвиток семантики слова, представлений ступенями конотації;

2) дослідити на конотативному рівні синтагматичні, парадигматичні та епідигматичні відношення назв осіб даних тематичних груп з погляду їх емоційно-оцінного статусу;

3) шляхом контекстного дослідження виявити конотативно-оцінний потенціал узуально-нейтральних назв осіб виділених тематичних груп;

4) визначити основні напрямки розвитку оцінно-характеризувальної семантики назв осіб на рівні їхніх словотвірних похідних.

Основними джерелами були: Словник української мови в 11-ти томах, спеціальні словники, матеріали з фонду лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Частина досліджуваної лек-

сики вибрана з творів відомих українських письменників, матеріалів засобів масової інформації останніх років. Використано особисті записи усної мови, а також матеріали, одержані в результаті усного опитування інформантів.

Основний план вивчення, систематизації та аналізу лінгвістичного матеріалу синхронний із залученням окремих спостережень діахронного характеру. У роботі комплексно використовуються такі **методи дослідження**: описовий, метод компонентного, дериваційного і контекстного аналізу, а також аналізу словникових дефініцій із залученням окремих прийомів зіставного та трансформаційного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше розглядаються механізми виникнення та шляхи формування конотативно-оцінної семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання, національною належністю та їх дериватів; здійснено детальний аналіз оцінно-характеризувальних одиниць на семантичному та словотвірному рівнях. Дисертаційна робота являє собою системне дослідження лексичної конотації з урахуванням синтагматичних, парадигматичних та епідигматичних відношень, а також семантичних зв'язків конотативної семантики із лексичним, словотвірним, морфемним та фразеологічним значеннями.

Теоретичне значення та практична спрямованість. Результати дослідження можуть бути використані при подальшому опрацюванні теоретичних положень з питань вивчення конотативно-оцінного аспекту семантики мовних одиниць на різних рівнях мови, в лексикографічній практиці при складанні як тлумачних, так і спеціальних словників (або довідників) з лексичної конотації, в практиці художнього перекладу, викладанні спецкурсів з лексичної семантики, лексикології та словотвору.

Особистий внесок здобувача. Дисертантка дослідила специфіку виникнення конотативних відтінків значення в назвах осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю на основі актуальних сем; розмежувала конотативну семантику як вияв інтелектуально-логічного та емоційно-оцінного переосмислення; визначила ступені конотації в дихотомії мова - мовлення, оказіональне - узуальне; виявила факультативний, обов'язковий або домінантний характер оцінки конотативних відтінків значення; виділила негативно-позитивний тип емоційної оцінки; простежила епідигматичні зв'язки на конотативному рівні.

Апробація роботи. Матеріали і результати дослідження були пред-

метом обговорення на V міжнародній конференції "Семантика мови і тексту" (Івано-Франківськ, 1996), науковій конференції мовознавців України "Актуальні питання мовознавства у світлі праць О.О.Шахматова" (К., 1994), засіданні відділу лексикології, термінології та ономастики Інституту української мови НАН України, знайшли відображення в кількох публікаціях.

На захист виносяться такі положення:

1. Основними етапами семантичного розвитку слова в дихотомії мова - мовлення, вживання - значення, okazіональне - узуальне є ступені конотації, представлені стадіями: а) виникнення конотативної ознаки (оказіональна конотація); б) формування конотативних значень (оказіонально-узуальна конотація); в) становлення конотативних значень (узуально-оказіональна конотація); г) закріплення конотативних значень як елементів мовної системи (узуальна конотація).

2. Виникнення конотації можна розглядати як результат: а) інтелектуально-логічного (асоціативно-образного або власне асоціативного) переосмислення; б) переоцінки; в) органічного поєднання інтелектуально-логічного переосмислення та переоцінки.

3. Ідентифікувальні (у тому числі й узуально-нейтральні) назви осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю можуть уживатися стосовно інших реалій у незвичній для них функції (оцінно-характеризувальній) як слова-характеристики.

4. Конотативна семантика назв осіб виділених тематичних груп та їхніх дериватів на рівні словотвірних похідних представлена конотаціями: а) лексичними як фактора дії явища семантичної аналогії; б) лексичними як фактора саморозвитку; в) морфемними (конотації словотвірних афіксів та кореневих морфем) як фактора нарощення або прирощення емоційно-оцінного потенціалу.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку джерел та використаної літератури. Повний обсяг дисертації становить 178 сторінок, список основних джерел та використаної літератури - 182 найменування.

Зміст роботи

У вступній частині подається загальна характеристика роботи, де обґрунтовується актуальність вивчення конотативно-оцінного аспекту семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю; визначається об'єкт дослідження; формулю-

ється мета роботи та її завдання; визначається її новизна; подаються відомості про оприлюднення результатів дослідження, теоретичне значення, практичну спрямованість роботи, методи дослідження та наукові положення, що виносяться на захист; указуються основні джерела добору фактичного матеріалу.

Стисло подається огляд літератури з проблем конотації та стану вивчення конотативно-оцінного аспекту семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національної належності в українському мовознавстві.

Обирається напрям дослідження (звертається увага на той факт, що основним критерієм розмежування денотації і конотації є емотивність), коротко викладається його сутність.

У першому розділі "Конотативна семантика в контексті проблем вторинної номінації" йдеться про конотативну семантику не тільки як наслідок або зародок семантико-творчих процесів, а й феномен, що репрезентує поступальний рух семантичного розвитку слів у напрямку від розмитого уявлення до поняття. Розглядаються основні етапи семантичного розвитку слова в дихотомії мова - мовлення у напрямку вживання - значення, що ними є ступені конотації як ступені узагальнення, усвідомлення та сформованості нового поняття на основі розмитого уявлення: 1. Виникнення конотативної ознаки (оказіональна конотація); 2. Формування конотативних значень (оказіонально-узуальна конотація); 3. Становлення конотативних значень (узуально-оказіональна конотація); 4. Закріплення конотативних значень як елементів мовної системи (узуальна конотація).

Виникнення конотативної ознаки визначається як акт реалізації в контексті (конситуації): 1) заданих мовною системою елементів - а) можливих, імовірних, таких, що входять у структуру значення слова, але прихованих (потенційних сем); б) таких, що перебувають на периферії семантичної структури слова (диференційних сем); 2) не заданих, не передбачених мовною системою, таких, що вносяться (включаються) в структуру значення слова крізь призму індивідуально-авторського бачення світу (оказіональних сем). Тому виникнення конотативної ознаки (оказіональної конотації) на основі домінантної актуальної семи в досліджуваних назвах осіб можна розглядати: 1) як вияв інтелектуально-логічного переосмислення; 2) як вияв емоційно-оцінного переосмислення (переоцінки); 3) як вияв органічного поєднання інтелектуально-логічного і емоційно-оцінного переосмислення.

Факт виникнення конотативної ознаки на основі актуальної семи шляхом інтелектуально-логічного і (або) емоційно-оцінного переосмислення вже існуючого в первинній "картині світу" уявлення визначає основні напрямки формування й становлення конотативних значень як: 1) *конотативно-переносних*, що розвинулися на основі домінантного асоціативно-образного та власне асоціативного (оказіональне включення сем у контексті) переосмислення. Наприклад: "Директор ходив, похитуючись і припадаючи то на одну, то на другу ногу, як моряк, - до речі, він і був колись моряком" (Ю.Яновський); 2) *конотативно-оцінних*, що розвинулися на основі домінантного емоційно-оцінного переосмислення (переоцінки). Наприклад: лексеми лях та москаль, у які протягом тривалого історичного періоду вкладався негативний емоційно-оцінний національний і соціальний зміст; 3) *конотативно-переносних оцінної семантики*, що розвинулися на основі органічної єдності інтелектуально-логічного і емоційно-оцінного переосмислення, коли виявлення домінантного мікрокомпонента майже неможливе. Наприклад, уживання лексеми яничари на означення "жорстоких воїнів, сліпих виконавців волі свого володаря; віровідступників, зрадників".

Конотативними одиницями, що мають узуально-оказіональний характер, можна вважати: крилаті слова та вислови (наприклад, негативно конотовані - пігмеї, ботокуди; позитивно конотовані - сіячі; і позитивно, і негативно конотовані - Запросити варягів), а також народні прислів'я та приказки (наприклад, цілісні в структурному відношенні - конот.-оцін. Не до пари-пари, з'їдять татари; конот.-перен. Не всім ченцям в ігуменах бути; структурно розчленовані - Посунься, пане ляше, нехай русин сяде!; Бійся попа, як дідько ладану!).

Похідні значення, що вже розвинулися на основі конотативної ознаки й знайшли відображення в лексикографічних джерелах, можна кваліфікувати як "конотативно мотивовані", або конотативно-похідні, серед яких розрізняються: 1) *переносні* (з факультативною емоційною оцінкою - філософ, заспівувач, актор); 2) *оцінні* (наприклад, негативно-оцінні - барахольник, азіат, жиди, самурай); 3) *переносно-оцінні* (наприклад, негативно-оцінні - ремісник, інквізитор, дзвонар, татари; позитивно-оцінні - снайпер, спартанець, рицар/лицар; негативно- і позитивно-оцінні - фокусник, циркач).

У семасіологічному аспекті носіями конотативної семантики на рівні узусу є переносні, оцінні та переносно-оцінні значення як ре-

зультат семантико-творчих процесів, представлений вторинними номінаціями. У даному випадку йдеться про номінації, вживані у вторинній функції - характеристичній, або, як її ще називають, предикативній, оцінно-характеризувальній, афективній. В ономазіологічному аспекті вторинні номінації на рівні узусу - це закріплені мовною системою вторинні найменування, представлені в одних випадках стилістично-маркованою лексикою (наприклад: кацап, хохол, чухонці, явкі, кльошник), в інших - фразеологічними одиницями (наприклад, з домінантною емоційною оцінкою - Кат із ним (із ними), Не взяв його (її, їх..) кат, [На] якого ката; з обов'язковою емоційною оцінкою - Голити/виголоти в москалі, Заливати гусара, Брати/взяти на арапа).

У зв'язку з розмежуванням понять "вторинна функція" і "вторинне найменування" розрізняються поняття "ефект стилістичного забарвлення" і власне "стилістичне забарвлення". Якщо використання назв осіб у вторинній функції викликає лише ефект стилістичного забарвлення, то вторинні найменування, як правило, вже є носіями певного стилістичного забарвлення як обов'язкового мікрокомпонента семантичної структури слова або фразеологізму, його конотативного компонента.

У другому розділі "Синтагматика й парадигматика конотованих назв осіб" розглядаються синтагматичні і парадигматичні конотації назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю. Йдеться про можливість використання ідентифікувальних (узувально-нейтральних) назв осіб у вторинній функції, що визначає їх позицію у відношенні до інших слів. Той факт, що сполучуваність має синтаксичну основу і реалізується в синтаксичних конструкціях, дає підстави говорити про різний характер конотативної семантики лексем у позиції панівного і залежного іменника в структурі атрибутивних синтагм типу $adj+n$, $n+n$, $n+pr+n$, $n+adj+n$, де особливо виділяються атрибутивні сполучення слів образної семантики, що дістали назву "незвичних" або "оказіональних". Наприклад: ".Ви йому про майбутнє, про світлу мету, а яка вона йому світла, коли в нього хронічна виразка шлунка, коли йому, бідоласі, в очах темніє від роботи. Для нього ціле життя - це, братці, тільки силос, силос і силос! А я не хочу бути египтянином силосу!" (О.Гончар).

Про оцінно-характеризувальний статус ідентифікувальних назв осіб, уживаних у позиції панівного іменника в структурі атрибутивної синтагми, свідчать процеси метафоризації вивільнених із складу словосполучень лексем ("Дорогою ціною дісталась нашому народові перемога над новітніми гунами" - О.Донченко; "Хто в степу розклав

багаття? Тінь чию імла хита! Скіфи, гуни чи сармати, Чи якась нова орда?" - Ф.Малицький); лексикалізації перифрастичних зворотів (ірон. ходячі банкіри - "євреї" - І.Нечуй-Левицький; санітари дісу - мурашки, вовки, птахи); фразеологізації вільних сполучень слів на базі окремих назв (наприклад, позитивно оцінні: благородний самарянин; благородний (розумний) садівник), а також стилістичний ефект невідповідності слова і контексту ("..Отримав /Погибіда/ од поляків для своїх козаків недоношене фантя колишньої австрійської армії.. Оце і все, що заслужили його голодні, обдерті, завошивілі воїни" - М.Стельмах). Оцінно-характеризувальний статус назв осіб у позиції залежного іменника визначається в структурі як атрибутивної (/спокусливі/ прийоми гейш; грація парижанина - "чоловіка з гарною статурою"), так і апозитивної (турки-яничари, козак-запорозці, японці-самураї) синтагм.

Як одиниці оцінно-характеризувальної семантики ідентифікувальні назви осіб можуть виступати і в структурі порівняльних конструкцій, функціонуючи в ролі об'єкта (образу) порівняння. Виділяються порівняльні конструкції з конкретним ("Будь вільний у своїй пісні, як музикант, що вважає тільки на серйозну критику" - Л.Українка) або узагальненим ("Він завжди працював, дотикаючись до глини обережно, як хірург" - О.Ільченко) образом порівняння. Образ порівняння може бути виражений і лексикалізованою аналітичною структурою ("Не хапачись взяла.. автомат, немов жнець серпа за пояс..." - І.Ле - "обережно").

Носієм конотативної семантики в структурі порівняльної конструкції є об'єкт (образ) порівняння, представлений назвою особи у вторинній характеризувальній функції, а індикатором конотативного значення, як правило, виступає ознака порівняння як з імпліцитним ("Замість того, щоб обробляти, наприклад, як німці-колоністи обробляють землю, наш брат тільки дряпа і всі надії склада на Бога" - М.Кропивницький - "старанно, акуратно"), так і експліцитним ("-Чого ви чіпляєтесь, як міліціонер. Нічого я не сказав" - М.Тарнавський) вираженням оцінки.

У разі відсутності ознаки порівняння емоційно-оцінний статус конотативної семантики, як правило, виражається за допомогою додаткових індикаторів, функцію яких можуть виконувати: 1) поширювачі об'єкта (образу) порівняння; 2) інтонація; 3) розгорнутий або поширений контекст; 4) власне синтаксична побудова порівняння, зокрема "порівняльний предикат".

Закріплюючись суспільною практикою як регулярно вживані, порівняльні конструкції можуть перейти у ранг усталених одиниць - вторинних найменувань узуального характеру (у відношенні до назви особи, автономно вживаної в ролі образу порівняння), функціонуючи як постійні народні порівняння. Наприклад: Непрошений (несподіваний) гість гірший за татарина; Обідраний як швед; Бреше як піп у церкві.

Семантика постійних порівнянь відображає процес становлення конотативно-переносних значень узуального характеру, формуючись: 1) шляхом подальшого узагальнення (типизації) на основі ознаки порівняння; 2) шляхом інтенсифікації емоційно-оцінного потенціалу образом порівняння на базі ознаки порівняння; 3) як результат втрати ознаки порівняння; 4) внаслідок: а) лексикалізації образу порівняння; б) лексикалізації образу та інтенсифікації ознаки порівняння; 5) як результат переосмислення: а) шляхом метафоризації; б) семантичної інверсії (іронії).

Експлікація пізнавального процесу у вигляді порівняльних конструкцій, спрямованих на встановлення подібності або відмінності між об'єктами, відображає: 1) активний ("живий") процес формування власне конотативних значень як okazіонально-узуального ("Грає вітер, мов гусляр" - П.Воронько - почуття ніжності), так і узуально-оказіонального ("Нам вже не жить, як жили.. діди поважні, ніби чорногузи, швидкими стали, наче ті французи" - М.Рильський - "швидкодійність у вчинках") характеру; 2) процес становлення конотативно-переносних значень власне узуального характеру як момент стереотипизації уявлення про представників тієї чи іншої групи людей (Як з ведмеда (верблюда) балерина - "ні на що не здатний"; Носитися як циган з писаною торбою - "приділяти велику або більшу увагу, ніж треба, увагу тому, хто(що) її не вартий (варте), не заслуговує").

Якщо синтагматичні конотації виникають в умовах сприятливого контексту, функцію якого для згаданих назв осіб можуть виконувати словосполучення образної семантики, перифрастичні та фразеологічні звороти, порівняльні конструкції, складне синтаксичне ціле і т.ін., то парадигматичні конотації розуміються як супровідна інформація, що існує поза контекстом у вигляді більш-менш стереотипного уявлення про предмет (особу, явище). Як члени парадигми назви осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю можуть об'єднуватися на основі конотативних відтінків значення. Наприклад, слово циган на означення "людини темного кольору шкіри" вступає у відношення з лексемами негр, папуас, мавр; на означення "людини,

яка багато говорить (базікає)", - зі словами мельник, одесит, піп, дяк; у значенні "людина, що говорить неправду; обманює інших", - зі словами швець, кравець, піп.

Звертають на себе увагу також зрушення в референційній віднесеності деяких назв осіб, які включають лексеми в антонімічні (французи і філософія) або синонімічні відношення (пройдисвіт, конторник), не виявлені на рівні узусу, тобто такі, що репрезентують явища контекстуально-мовленнєвої синонімії та антонімії.

Дослідження характеру конотативної семантики назв осіб за родом діяльності, національною належністю та місцем проживання, зумовленого їх сполучуваністю з іншими словами, показало що він залежить від: 1) характеру зрушень у референційній віднесеності слова, що визначає позицію лексеми в структурі синтагми (позиція опорного або залежного іменника); 2) актуальності, зумовленої процесами як регресивного, так і прогресивного розвитку семантики слова, що визначається: а) процесами метафоризації; б) лексикалізацією індивідуально-авторських перифрастичних зворотів; в) деривацією фразем на базі окремих лексем та вільних словосполучень; г) контекстуальною актуалізацією; ґ) частотою вживання (шляхом відриву від контексту та закріплення мовленнєвою практикою як застиглих словосполучень, так і контекстуально-лексикалізованих перифрастичних зворотів і вивільнених із складу синтагми лексем); 3) ступеня експлікації пізнавального процесу в структурі порівняльних конструкцій.

Виявлення парадигматичних відношень на рівні конотативної семантики розкриває механізм паралельного семантико-оцінного розвитку лексем на основі спільної ознаки як такої, що включає лексичні одиниці в синонімічні та антонімічні зв'язки, викликані динамікою стереотипного уявлення про представників тієї чи іншої групи людей.

У третьому розділі "Конотативна семантика назв осіб та їх дериватів на рівні словотвірних похідних" розмежовуються лексичні та морфемні конотації. Конотації першого виду можна спостерігати в назвах осіб та їхніх дериватів, утворених лексико-семантичним та морфолого-синтаксичним способами, шляхом осново- чи словоскладання, за допомогою афіксів (суфіксів, префіксів) "нейтрального стилістичного потенціалу" з вираженим лексико-семантичним значенням. Конотації другого виду представлені в структурі лексичного значення назв осіб та їхніх дериватів, утворених переважно за допомогою словотворчих афіксів з вираженим лексико-граматичним значенням або на базі кореневих морфем, що належать до емоційно-оцінного стилістич-

ного потенціалу.

Назви осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю як словотвірні похідні можуть бути конотовані:

1) для дериватів як вторинних найменувань (де конотативна семантика - це власне емоційно-оцінне забарвлення у вигляді стилістичного маркера в семантичній структурі слова) - власне суфіксальним формантом (австріяка, мінйяло, торгаш, сталеварчик, циганочка, татарюга, купчисько), твірною основою (вояжер, чухонка, кацапка), незвичним поєднанням твірних (чинодрал, шкрябопер, шкуродер), а також твірної і суфікса (кацапура, хохлушка);

2) для дериватів як вторинних функцій (де конотативна семантика - це конотативно мотивовані переносні, оцінні та переносно-оцінні значення) - відповідним значенням мотивуючого (пор. барахольник і барахло, азіат і Азія) або взагалі спільнокореневого (пор. дзвонар /від дзвін/ і дзвонити) чи неспорідненого (пор. крамар /від крам/ і торгівець/торговець, торгувати) слова.

Самостійний розвиток конотативної семантики похідних назв осіб викликаний, як правило, внутрішньою структурною мотивацією: основне → похідне значення, в основі якої лежить асоціативно-образне переосмислення і (або) переоцінка вихідного значення. Пор., наприклад: гастролер - "артист, що перебуває на гастролях" і перен.-зневажл. "про несумлінного працівника, який береться за випадкову роботу, не затримується на одному місці".

Конотативно-оцінний потенціал словотвірних похідних від назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю в основному орієнтований на конотативну семантику мотивуючих, функцію яких можуть виконувати: назва особи як найближчий семантичний і формальний мотиватор, назва особи разом із спільнокореним словом (деякі випадки поліструктурної мотивації), назва особи як формальний мотиватор і неспоріднене слово як семантичний мотиватор (випадки словотвірного суплетивізму), спільнокореневе із назвою особи слово. Основний масив словотвірних похідних від назв осіб становлять абстрактні та збірні іменники, присвійні і відносні прикметники, а також дієслова (рідко).

Основним фактором, у результаті якого словотвірні похідні від назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю виявляють свою здатність до конотування, є дія явища семантичної аналогії (між похідним і його найближчим формально мотивуючим: гастролер і гастролерство, дипломат і дипломатичний; між

спільнокореневими словами: по-габровські і габровець, акторствувати і актор, акторство, а також неспорідненими, що належать до різних словотвірних парадигм: крамарювати і торгувати) і лише потім семантична та словотвірна деривація. Семантична деривація на рівні словотвірних похідних представлена: а) внутрішньослівною мотивацією (основне → похідне значення: по-європейські "акуратно, з шармом, вишукано" → по-європейські "використовуючи нові технології; прогресивно; на високому рівні; якісно"); б) контекстуальною актуалізацією (наприклад, негативного емоційно-оцінного потенціалу слова циркацтво: "Прикро вражає захоплення [у танці] циркацтвом, що свідчить про несмак і незнання природи народного танцю" - з журн. "Мистецтво"); в) синтагматичною зумовленістю (дипломатія посмішок, розводити дипломатію, циганське життя) конотативної ознаки (значення). Словотвірна деривація на цьому ж рівні представлена, з одного боку, лише суфіксальними (для абстрактних - поліцейщина, татарщина, циганщина; для збірних іменників - татарва, німчура, матросня, шоферня) або префіксальними (для дієслівних утворень - загіпнотизувати, вициганити) формантами, з другого - відсубстантивними префіксально-суфіксальними дієсловами (онімічити, офранцузити).

Для явища аналогії не вичерпується лише впливом того чи іншого значення одного слова на характер семантики іншого, а включає також стилістичну орієнтацію похідного на відповідне стилістичне забарвлення мотивуючого (солдафон і солдафонський, катюга і катюжний) або взагалі на будь-який (чи всі) із членів словотвірної парадигми (гендляр, гендлярство, гендлярський; лакействувати, лакейство, лакейський, лакей).

Дослідження епідигматичних зв'язків на конотативному рівні дає можливість виділити також окремі види парадигм - словотвірні парадигми конотованих лексем, організовані відповідно до конотативної семантики її членів.

Емоційно-оцінний статус назв осіб за родом діяльності, місцем проживання і національною належністю та їхніх похідних як словотвірних дериватів може визначатися: 1) емоційно-оцінним і (або) експресивним стилістичним забарвленням афікса; 2) семантико-стилістичними характеристиками (особливостями) твірної основи; 3) процесами порушення словотвірних закономірностей (випадки оказіонального словотвору); 4) семантичними процесами в групі спільнокорневих (а інколи й неспоріднених) слів та дією явища семантичної аналогії, а також, як частковий випадок, - впливом стилістичного забарвлення

одних слів на інші (але таких, що перебувають у відношеннях похідності); 5) контекстуальною актуалізацією деривата та синтагматичною зумовленістю його вибору у напіввільних та фразеологічно зв'язаних сполученнях слів (як стимулюючим фактором саморозвитку); 6) внутрішньоструктурною мотивацією (як виявом самовираження); 7) конотацією запозичення; 8) характером продуктивності тієї чи іншої словотворчої моделі.

У висновках відзначено, що конотативні ознаки з'являються в результаті процесів перетворення, перетвілення домінантних асоціативних зв'язків як емоційно-оцінних, так і логічних в актуальні семи шляхом їх переосмислення і(або) переоцінки. Органічна єдність пізнавальних та емоційно-оцінних процесів зумовлює той факт, що строге розмежування логічного і емоційно-оцінного в єдиній структурі емотивного в процесі семантичного розвитку слова майже неможливе. Виявлення емоційної або логічної доміанти конотативно-оцінної ознаки (семи) залежить від міри суб'єктивності - об'єктивності змісту конотації.

Виникнення конотації тісно пов'язане з процесом нагромадження їхнього інформаційно-логічного і(або) емоційно-оцінного потенціалів, що знаходить вияв у актах актуалізації семантичних потенцій слова в умовах сприятливого контексту.

Дослідження показало, що конотовані назви осіб у позиції панівного іменника виражають ставлення суб'єкта мовлення до власного денотата, а конотовані назви осіб у позиції залежного іменника або образу порівняння стають засобом метафоричної характеристики інших реалій.

Конотативна семантика назв осіб за родом діяльності, місцем проживання, національною належністю та їхніх дериватів на рівні словотвірних похідних представлена конотаціями, що виникли в результаті тісної взаємодії семантико-творчих та словотворчих процесів, де розрізняються: а) лексичні конотації як фактор дії явища семантичної аналогії; б) лексичні конотації як фактор саморозвитку; в) морфемні конотації (конотації словотворчих афіксів та кореневих морфем) як фактор нарощення або прирощення емоційно-оцінного потенціалу.

З'ясувалося також, що словотвірні похідні від назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю виявляють свою здатність до конотування по-різному. Певну активність у цьому напрямку виявляють відносні прикметники та дієслівні утворен-

ня від субстантивних назв. Абстрактні іменники виявляють свою здатність до конотування лише за аналогією, а присвійні прикметники взагалі рідко конотують.

Результати дослідження показали, що найбільшу здатність до конотування виявляють назви осіб за родом діяльності, потім назви осіб за національною належністю та місцем проживання.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Іващенко В.Л. Конотативна семантика назв осіб у синтагматичній зумовленості їх вибору // Мовознавство. - 1996. - №4-5. - С.57-63.

2. Іващенко В.Л. "Швець і кравець на один комірць" (розвиток лексичних значень) // Культура слова. - 1997. - Вип.50. - С.41-45.

3. Іващенко В.Л. Переосмислене й переоцінене в мовному гуморі// Культура слова. - 1997. - Вип.50. - С.83-85.

4. Іващенко В.Л. Динаміка конотативно-переносного значення на основі асоціативного сприйняття дійсності у процесі формування вторинних найменувань // Тези наук. конф. мовознавців України. - К.: УДПУ. - 1994. - С.65-66.

Іващенко В.Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, національною належністю та місцем проживання. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 - українська мова. Інститут української мови Національної академії наук. Київ, 1997. Дисертацією є рукопис.

У роботі на конотативному рівні з огляду на емоційно-оцінний статус лексем досліджуються семантико-словотвірні властивості назв осіб за родом діяльності, національною належністю та місцем проживання. На даному тематичному матеріалі розглядаються синтагматичні, парадигматичні та епідигматичні зв'язки конотованих назв. Встановлено, що найбільшу здатність до конотування виявляють назви осіб за родом діяльності, потім назви осіб за національною належністю та місцем проживання.

Ключові слова: конотація, конотативна семантика, конотативно-оцінний, оказіональний, узуальний.

Ивашченко В.Л. Коннотативно-оценочный аспект семантики наименований лиц по роду деятельности, национальной принадлежности и месту жительства. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Институт украинского языка Национальной академии наук. Киев, 1997. Диссертацией является рукопись.

В работе на коннотативном уровне с точки зрения эмоционально-оценочного статуса лексем исследуются семантико-словообразовательные особенности наименований лиц по роду деятельности, национальной принадлежности и месту жительства. На данном тематическом материале изучаются синтагматические, парадигматические и эпидигматические связи коннотируемых наименований. Установлено, что наиболее активными в коннотативном отношении являются наименования лиц по роду деятельности, потом наименования лиц по национальной принадлежности и месту жительства.

Ключевые слова: коннотация, коннотативная семантика, коннотативно-оценочный, окказиональный, узуальный.

Ivashchenko V.L. The connotatively - evaluative aspect of semantics of the names of the persons on a sort of activity, national accessory and residence. The thesis for candidate's degree of Philological Sciences in the Ukrainian language, code of speciality - 10.02.01. Institute of ukrainian language of the National academy of sciences. Kiev, 1997. The thesis is copyrite.

The semanticaly - derivational particularities of the names of the persons are investigated in this work on connotative level from standpoints of emotionally-evaluative status of lexemes. Syntagmatic, paradigmatic and derivational relationship of the connotative names are studied on the given thematic matirial. Instal that the names of the persons on a sort of activity are most active in connotative attitude, afterwords the names of the persons on their national accessory and residence.

Key words: connotation, connotative semantics, connotatively-evaluative, occasional, usual.

Підписано до друку 14.10.97р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк.1,0 Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 268.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

434398

AB 38.610